

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Феноменологія конфлікту	8
1.1. Наукові уявлення про конфлікт крізь призму історичного часу...8	
1.2. Психологічна характеристика конфлікту	13
1.3. Основні види конфліктів та причини їх виникнення	18
1.4. Конфлікти і здоров'я	26
<i>Завдання для тематичного контролю та самоконтролю</i>	32
<i>Список літератури до розділу</i>	34
Розділ 2. Шкільні конфлікти: теорія і практика	36
2.1. Класифікація шкільних конфліктів.....	36
2.2. Конфлікти в молодшому шкільному віці.....	38
2.3. Конфлікти в підлітковому віці.....	54
2.4. Конфлікти в ранньому юнацькому віці.....	65
2.5. Специфіка конфліктів між учителями й учнями.....	69
2.6. Особливості конфліктів між учителями.....	77
2.7. Конфлікти в системі взаємодії «вчителі – батьки учнів».....	84
2.8. Конфлікти в системі взаємодії «учні – батьки».....	87
<i>Завдання для тематичного контролю та самоконтролю</i>	92
<i>Список літератури до розділу</i>	94
Розділ 3. Профілактика конфліктів в освітньому середовищі	96
3.1. Культура спілкування як одна з умов безконфліктної взаємодії.....	96
3.2. Інтелігентність учителя як основа запобігання конфліктам	108
3.3. Професійна деформація особистості вчителя як чинник виникнення конфліктів та її попередження	118
3.4. Рекомендації вчителю щодо врегулювання шкільних конфліктів.....	124
3.4.1. Кодекс поведінки в конфлікті	124
3.4.2. Правила попередження конфліктів	127

3.4.3. Загальні рекомендації вчителю щодо врегулювання конфліктів у школі.....	132
3.4.4. Профілактика конфліктів між батьками і дітьми.....	134
<i>Завдання для тематичного контролю та самоконтролю.....</i>	<i>136</i>
<i>Список літератури до розділу.....</i>	<i>138</i>
Список літератури	140

Додатки

ПЕРЕДМОВА

На початку ХХ століття проголошувалося, що головним завданням школи є розвиток гармонійної особистості, усіх її сил і здібностей. Наразі у ХХІ столітті знову виникає закономірне запитання: чи сприяє сучасна школа становленню особистості школяра, реалізації його сутнісних сил, гармонійному розвитку? Чи турбується вчитель про здоров'я учнів, чи є наставником, «учителем життя»?

Наш час – це час стресів, хвилювань, страху про завтрашній день. Насиченість сучасного життя конфліктами, невміння адекватно їх сприймати, відповідно реагувати на них породжують високий потенціал конфліктогенності особистості, що стосується й шкільного життя. Незважаючи на декларування демократичних і гуманістичних загальнолюдських цінностей, відносини між учителями й учнями, між дорослими й дітьми стали значно напруженішими, про що свідчать численні факти в засобах масової інформації і публікації в педагогічних джерелах. Тому дедалі більше уваги приділяється проблемі оптимізації взаємовідносин учителів і учнів у процесі навчання й виховання.

Практика показує, що багато вчителів не може знайти спільної мови з дітьми, зрозуміти їх. Слабке знання об'єктивно існуючих закономірностей міжособистісної взаємодії, невміння з'ясувати причини, які заважають зрозуміти індивідуальність дитини, призводять до неправильних оцінок її особистості і внаслідок цього – до неправильного вибору прийомів педагогічного впливу, конфліктів.

З одного боку, конфліктологічна некомпетентність учителя негативно впливає на професійне становлення і рівень його професійного розвитку, професійний та особистісний імідж. Стає конфліктною сама педагогічна діяльність учителя, порушується цілісність педагогічного процесу, формуються формально-рольові відносини між тим, хто навчає, і тим, кого навчають, що відображається в дистантності їх позицій і несформованості адекватних стилів поведінки під час вирішення педагогічного

конфлікту. Таким чином деформуються педагогічно доцільні взаємовідносини, що склалися між ними, суттєво гальмується процес розвитку особистості сучасного школяра, виникає незадоволеність результатами своєї діяльності у вчителя, між ними порушується принцип зворотного зв'язку.

З іншого боку, хвилює проблема підвищення конфліктності, агресивності школярів, з якою дедалі частіше мають справу педагоги, що пов'язано передусім із загальною соціальною напруженістю, психологічною неврівноваженістю всього суспільства, «обвалом моральності» (Б. Братусь). Усе це, безперечно, впливає як на здоров'я учнів, так і на здоров'я вчителів, спричинює розвиток психосоматичних захворювань, тривожності, неврозів, призводить до зниження працездатності та ефективності професійної діяльності. Отже, конфронтація з дітьми, несприятливі умови життя стали звичним явищем, тому конфлікт перманентно має місце в шкільному житті.

Сам по собі педагогічний конфлікт – нормальне соціальне явище, природне для такого динамічного соціуму, яким є сучасна школа. Оскільки він неминучий, треба знати, як попередити його деструктивність і наслідки, як поводити себе під час конфлікту, як завершити його чи як конструктивно, вдало для конфлікуючих сторін вирішити конфлікт.

У навчальних програмах різних факультетів педагогічних вищих навчальних закладів (крім тих, де психологія є фаховою дисципліною) практично відсутні спеціальні дисципліни, які б навчали мистецтву безконфліктного спілкування, тому більшість учителів мають прогалину у відповідних знаннях, у конфліктних ситуаціях покладаються переважно на власний досвід та інтуїцію. Проте конфліктність шкільного життя вимагає від кожного учасника навчально-виховного процесу знань психологічної природи конфлікту, ефективних шляхів виходу з нього та конструктивного вирішення. Тому різко зросла потреба в професіоналі з високим рівнем моральної і психологічної культури. І одним із її найактивніших творців є саме вчитель, який стоїть у витоків усіх професій. Тільки вчитель високої педагогічної майстерності, досвідчений спеціаліст, інтелігент, в якому вдало поєднані індивідуально-психологічні та професійно важливі якості, може успішно розв'язувати в школі актуальні проблеми сьогодення, серед яких особливо важливе місце посідає питання взаємовідносин учителів і учнів.

Зважаючи на це і був задуманий пропонований навчальний посібник. Його метою є:

1) підвищення професійної компетентності вчителя: його спроможності ефективно розв'язувати психологічні, зокрема, конфліктні ситуації взаємодії в системі «вчитель – вчитель», «учитель – учень», «учень – учень», «учитель – батьки учнів», домагаючись бажаних результатів – корекції поведінки та особистісних проявів з оптимальною ефективністю;

2) самодіагностика психічних станів, конфліктності;

3) допомога в максимальному збереженні здоров'я вчителя та здоров'я учнів.

У посібнику репрезентована авторська позиція щодо викладення матеріалу з теми «Педагогічні конфлікти» в курсі «Конфліктології». Пропонуються не тільки теоретичний матеріал, а й результати практичних досліджень, власні спостереження автора.

Користуючись нагодою, хочу подякувати своїм рецензентам: Л.М. Коробці, Ю.І. Гулому, Ю.Ю. Савченку за ретельний аналіз, слушні ідеї і доречні поради. Особливу подяку висловлюю В. М. Поліщуку та С.А. Поліщук за конструктивні поради та постійну підтримку.

Розділ 1

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ

1.1. Наукові уявлення про конфлікт крізь призму історичного часу

Мета життя – пошук досконалості, а завдання кожного з нас – максимально наблизити його прояви в самому собі.

Ричард Бах

Конфлікт є природним фрагментом людського життя, однією з форм нормальної людської взаємодії. Хоча конфлікт, можливо, і не найкраща форма цієї взаємодії, проте уникнути його практично неможливо. Тому ще в міфах і легендах, ідеях філософів, істориків минулих століть подано глибокі зауваження щодо причин різних конфліктів та шляхів їх подолання.

Незважаючи на давню традицію вивчення конфліктів, конфліктологія є однією з наймолодших галузей наукового знання, яка розвинулася на перетині багатьох наук, насамперед соціології і психології. Вона оформилася в порівняно самостійний напрям у соціології наприкінці 50-х років ХХ століття і спочатку дістала назву «Соціологія конфлікту», що пов'язано з роботами Р. Дарендорфа «Соціальні класи і класові конфлікти в індустріальному суспільстві» (1957), а також Л. Козера «Функції соціальних конфліктів» (1956).

У цей самий період аналогічна ситуація засвідчується і в психології. Завдяки дослідженням Р. Доза, Л. Томпсона, М. Дойча, Д. Скотт, Д. Раппопорта, К. Томаса, М. Шерифа, та інших науковців психологія конфлікту набуває статусу порівняно самостійного напрямку [29].

Психологічне вивчення конфліктів є найбільш розвинутою сферою з усіх наукових дисциплін, що вивчають ці явища. У психологічній традиції вивчення конфліктів умовно можна визначити три групи:

- 1) інтрапсихічні (внутрішньоособистісні теорії);
- 2) ситуаційні підходи;
- 3) когнітивістські інтерпретації.

Інтрапсихічний підхід. Яскравим представником цього підходу є Зигмунд Фройд (1856–1939). Він вважав, що людина є конфліктною за своєю природою, оскільки в ній борються два протилежні інстинкти: сексуальний інстинкт і інстинкт смерті, агресії, деструкції, які й визначають її поведінку. Внутрішній, або психічний конфлікт, і є наслідком цієї боротьби. На цей стан постійної внутрішньої конфліктованості накладається досвід невирішених конфліктів у ранньому дитячому віці. Людина не усвідомлює справжніх причин своїх внутрішніх конфліктів, у стані яких вона постійно перебуває. Від набуття психічних розладів і патологій її рятують механізми психологічного захисту, серед яких центральне місце належить сублімації, тобто перетворенню сексуальної енергії людини на інші види її діяльності, зокрема на творчість.

На відміну від З. Фрейда Альфред Адлер (1870–1937) пояснював внутрішні конфлікти комплексом неповноцінності. На його думку, формування характеру відбувається в перші п'ять років, під час яких на людину впливають негативні чинники, через що й виникає цей комплекс. Пізніше він суттєво впливає на активність особистості, її поведінку, чим і визначається внутрішній конфлікт.

За А. Адлером, компенсувати комплекс неповноцінності можна двома шляхами:

- 1) розвитком соціального інтересу (цікава робота, позитивні міжособистісні відносини тощо);
- 2) стимуляцією власних здібностей [116].

Ситуаційний підхід. Найбільший внесок у вивчення ситуаційного визначення конфлікту зробив Мортон Дойч (1920), згідно з яким конфлікт є наслідком об'єктивного зіткнення інтересів сторін. Учений створив концепцію «кооперація – конкуренція», ключовим моментом якої є «закон соціальних відносин»: характерні процеси й ефекти, зумовлені певним типом соціальних відносин, мають тенденцію викликати соціальні відносини цього самого типу.

На його думку, конфліктною є конкурентна взаємодія, бо досягнення цілей однією стороною заважає іншій. Суперництво

породжує використання тактики погроз і хитрощів, обмеження комунікації, мінімізацію усвідомлення схожості в цінностях і збільшення чутливості до протилежних інтересів тощо. Кооперація, навпаки, є найбільш ефективним типом взаємодії людей. Для неї характерна відкритість у комунікації, підвищення сприйнятливості учасників до схожості й спільності інтересів, посилення бажання допомагати іншим тощо.

Ситуаційний підхід у дослідженні міжгрупових конфліктів пов'язаний з ім'ям Музафера Шерифа (1906–1988). В експериментальних дослідженнях, створивши штучно ситуацію конкуренції, жорстокого суперництва між групами, він показав, що люди, прагнучи досягти спільної мети за допомогою взаємозалежних дій, стають групою. У середині цієї групи встановлюється соціальна ієрархія і виробляються специфічні норми.

Коли дві групи прагнуть до однієї й тієї самої мети в ситуації жорсткого суперництва, між групами розвивається конфлікт, унаслідок якого члени однієї групи можуть здійснювати лише ворожі контакти з членами іншої групи. У цих умовах одночасно зростає внутрішньогрупова солідарність.

Експерименти і висновки, зроблені М. Шерифом, відкривали перспективи на вплив міжгрупових процесів, свідчили про можливість ефективного управління конфліктами [22].

Когнітивістський підхід. Тут акцентується увага на суб'єктивному переживанні людини як основному чиннику в поясненні конфліктів. Представником когнітивізму є Курт Левін (1890–1947). Він фактично об'єднав інтрапсихічний і ситуаційний підходи, надаючи «зовнішнім» (об'єктивним) чинникам «внутрішнього», суб'єктивного характеру. У теорії поля конфлікт психологічно характеризується як ситуація, у якій на індивіда одночасно діють приблизно однакові протилежно спрямовані сили. При цьому сили, що впливають («валентності»), є не об'єктивними характеристиками зовнішньої ситуації, а результатом того, що людина зовнішні об'єкти сприймає суб'єктивно. Через це можливі три типи конфліктних ситуацій:

- 1) людина має вибрати між двома приблизно рівнозначними позитивними валентностями;
- 2) людина має вибрати між двома приблизно рівнозначними негативними валентностями;
- 3) людина має вибрати між двома приблизно рівнозначними позитивними і негативними валентностями.

Одним із засновників когнітивістського напрямку є Леон Фестінгер (1919–1989). Разом з К. Левіним, Е.Ч. Толменом і Дж. Келлі він сформулював основні поняття, на яких згодом будувалася наука. Таким поняттям стала теорія когнітивного дисонансу. Когнітивний (пізнавальний) дисонанс він трактував як розбіжність наявної інформації в суб'єкта із сприйняттям існуючої ситуації. При цьому така розбіжність викликає в індивіда негативні емоції, від яких він прагне позбутися. Л. Фестінгер називає кілька можливих способів позбутися цього дисонансу. Наприклад, людина може заперечувати чи неусвідомлено уникати нової інформації, здатної створити протиріччя. Крім того, людина може переконати себе, що протиріччя насправді не існує. Кожен з цих способів не є визначальним для кожної окремої людини, його вибір здійснюється неусвідомлено і залежить від ситуації.

Когнітивістські підходи акцентують увагу на участі когнітивних процесів у регуляції взаємодії людей, на роль когнітивних механізмів сприйняття навколишньої дійсності

У радянській психології дослідження вчених у галузі конфліктології відбувалися значно пізніше, ніж за кордоном, що пов'язане з тим, що ідеологія радянського суспільства не передбачала можливості загострення суперечностей, оскільки вважалося, що вони неможливі в умовах соціалістичного суспільства. «Неактуальність» проблеми конфліктів при соціалізмі вплинула і на офіційне ставлення до них, і на роботи в цій галузі.

Тільки починаючи з 1990 року активізується увага радянської психології до конфліктної проблематики. Цього самого року в Красноярську проводиться перша конференція, присвячена проблемі конфліктів. Трохи згодом соціологи організували круглий стіл із соціальних конфліктів, який став початком видання серії збірок з цієї тематики.

Пострадянський період показав усю небезпеку, яку несе в собі політика замовчування конфліктних проблем у суспільстві. Реальність виявилася, щонайменше, загрозливою, тому що не існувало такої сфери суспільного життя на пострадянському просторі, яка не була б охоплена кризовими явищами, корені яких сягали в далекий радянський період [59].

Нині конфліктологія бурхливо розвивається як у російській, так і в українській психології. Проаналізувавши доробок учених, можна визначити кілька найбільш популярних підходів у вивченні

конфліктів, до яких належать організаційний, діяльнісний й особистісний.

Сутність організаційного підходу полягає в трактуванні конфлікту як процесу чи наслідку певних розузгоджень у функціонуванні організації, порушенні зв'язків, що забезпечують стабільність певної системи. Цю позицію відстоюють А. Анцупов, С. Єріна, А. Єршов, Ю. Запрудський, О. Ковальов, Ю. Мягков, А. Шипілов та ін.

У теорії діяльності конфлікт інтерпретується за допомогою структурних компонентів діяльності (мотив, відносини, цілі), що є підставами для конфлікту і з позиції діяльності умовами виникнення конфлікту (Ф. Бородкін, Н. Гришина, Е. Донченко, Н. Коряк, О. Леонтьєв, В. М'ясищев, В. Мерлін, Т. Титаренко та ін.). Представники діялісного підходу (А. Донцов, Т. Полозова, М. Іванов, Є. Первишева, В. Волков та ін.) роблять ставку на дослідження проявів у конфліктах предметно-ділових зв'язків, характерних для спільної діяльності.

У межах особистісного підходу конфлікт описується як психологічне явище, яке супроводжує процес розвитку особистості, виявляється в ситуаціях, коли людина переживає вікові кризи (Л. Виготський, Л. Божович).

Існують також роботи, у яких конфлікт тлумачать або в контексті критичних життєвих ситуацій, які виникають у житті людини, однією з яких і є конфлікт (Ф. Василюк, А. Я. Анцупов і А. І. Шипілов), або як умову розвитку самосвідомості (В. Столін).

Незважаючи на різні підходи до вивчення конфлікту, можна сформулювати основну ідею: конфлікт – це поширена властивість соціальних систем, він неминучий і невідворотний, а тому є природним фрагментом людського життя. Він не завжди і не обов'язково руйнівний. Конфлікт містить у собі потенційні позитивні можливості.